

IZGONI PREBIVALSTVA POD NEMŠKO OKUPACIJO V DRUGI SVETOVNI VOJNI

(Zamość od 17. do 20. oktobra 1972)

Inštitut za zgodovino poljske akademije znanosti v Varšavi in univerza Marije Curie-Sklodowske v Lublinu sta pripravila mednarodno znanstveno posvetovanje o izgonih prebivalstva pod nemško okupacijo v drugi svetovni vojni. Posvetovanje je bilo od 17. do 20. oktobra 1972 v mestecu Zamość v vzhodni Poljski, in sicer v mestni hiši. Udeležilo se ga je okrog 80 znanstvenikov iz Poljske, Zvezne republike Nemčije, Nemške demokratične republike, Češkoslovaške, Sovjetske zveze, Jugoslavije, Madžarske, Romunije in Italije.

Prireditelja znanstvenega posvetovanja sta 14 referatov razdelila v nekaj skupin. V *prvo* skupino sta iz razumljivega upoštevanja kraja, ki sta ga izbrala za posvetovanje, uvrstila dva referata, posvečena *dogodkom v Zamościu in okolici*. Zamość pa sta nalašč izbrala za kraj posvetovanja zato, ker si je nemški okupator ali bolje rečeno sam državni komisar za utrjevanje nemštva Heinrich Himmler izbral to mesto za središče velikopotezne kolonizacijske akcije v vzhodni Poljski (po njem naj bi dobilo to mesto ime Himmlerstadt). Odtod naj bi izgnali več kot 100.000 Poljakov in Ukrajincev ter naselili Nemce in nekaj tisoč izgnancev iz Slovenije, Francije in Luksemburga.

Tako sta prvi dan posvetovanja po uvodni svečanosti prebrala svoja referata docent Zygmunt Mankowski in polkovnik Waldemar Tuszynski. Prvi je razpravljal o tem, ali je bilo okrožje Zamość model za nacistično izganjanje ljudi ali le improvizacija. Sklenil je, da je bilo pomembno torišče za izdelavo modela »nemške kolonizacije na vzhodu«, bistven del nemške politike »Drang nach Osten« in začetek uresničevanja tako imenovanega »Generalplan Ost«, to je načrta za iztrebljanje Slovanov. Drugi referent pa je prikazal organizacijo in učinek odpora proti izgonu prebivalstva v okrožju Zamość. Kot vemo, je bil eden od osnovnih razlogov za neuspeh Himmlerjevega načrta za naselitev okrožja Zamość močan odpor domačega prebivalstva, ki je bežalo v gozdove in ustanovljalo tako imenovane kmečke bataljone.

V *drugi* skupini so bili referati, ki so obravnavali *načelna vprašanja nemške politike izganjanja nenemškega prebivalstva in naseljevanje Nemcev*. Med njimi je bil vsekakor najtehtnejši in najpomembnejši referat ravnatelja inštituta za zgodovino pri poljski akademiji znanosti profesorja dr. Czesława Madajczyka, pisca nekaterih zelo dobrih razprav o nemški okupaciji Poljske 1939—1945 (npr. Generalna gubernia w planach hitlerowskich. Warszawa 1961 in Polityka III rzeszy w okupowanej Polsce. Warszawa 1970). V referatu Glavna načela in značaj nacističnega preseljevanja ljudi je najprej obdelal

motive nacističnega preseljevanja ljudi, ki so bili splošno politični, rasni, vojaški, policijski in represivni, nato pa obseg in oblike preseljevanja. Posebno pozorno je obravnaval izganjanje ljudi v zvezi z velikopoteznim načrtom, imenovanim »Generalplan Ost«, ki je imel namen prizadeti predvsem prebivalstvo Poljske in Sovjetske zveze. Med vzroki, da niso uspeli vsi nacistični načrti pri izganjanju Poljakov, Ukrajincev, Rusov in Slovencev, (žal je referent nekajkrat zamenjal Slovence za Slavonce in Kranjsko za Koroško), je referent posebej navedel osvobodilni boj. V sklepnem delu referata je dr. Madajczyk popravil in dopolnil periodizacijo nacističnega preseljevanja ljudi, ki jo je v svoji knjigi RKFDV: German Resettlement and Population Policy 1919—1945. Cambridge 1957, postavil Robert I. Koehl.

Sovjetski general I. V. Parotjkin je s sodelavcema A. V. Antosjakom in N. G. Cizuljnikovim pripravil referat Genocidna politika fašistične Nemčije v drugi svetovni vojni — najhujši zločin proti človeštvu. V njem je najprej navedel citat iz Brežnjevega govora ob dvajsetletnici zmage nad fašizmom o tem, kaj je bila druga svetovna vojna in njegovo opozorilo, da človeštvo ne sme pozabiti zločinov. Nato je označil genocid in navajal vrste genocida, ki je zanj idejne temelje postavil Hitler v Mein Kampf in ki so ga izvajali fašisti v drugi svetovni vojni (proti tistim, ki so ovirali njihovo agresivno politiko, kot sredstvo za zaslužnjevanje ljudi, pri netenju nacionalne in rasne nestrpnosti itd.). Samo na ozemlju Sovjetske zveze naj bi po fašističnih načrtih bilo okrog 30 milijonov ljudi žrtev genocidne politike nemškega okupatorja.

Izganjanje kot element nacistične okupacije je v svojem referatu, ki pa žal ni bil prej razmnožen, predstavil profesor Werner Jochmann, sodelavec raziskovalne ustanove za zgodovino nacionalnega socializma v Hamburgu. Najprej je poskušal odgovoriti na vprašanje, kakšno zvezo je imel program NSDAP s Hitlerjevo politiko preseljevanja prebivalstva, kajti pojavljata se dve nasprotujoči si trditvi, in sicer o trdnem programu in improvizaciji. Referent je podal kratek pregled razvoja Hitlerjevega programa o življenjskem prostoru iz let 1920—1928 in poudaril, da je bila večina nemške buržoazije prepričana o pravilnosti Hitlerjevih namenov v vzhodni politiki in o kulturni in duhovni večvrednosti nemškega človeka; večina nemške buržoazije je bila tudi za to, da si Nemčija osvoji nova ozemlja in dobi nov življenjski prostor itd. Natančneje je navedel odlomke iz Himmlerjevih govorov, v katerih je ta povedal, da bo 120 milijonov Nemcev ali ponemčencev vodilo Evropo z okrog 400—500 milijoni prebivalcev. S svojo politiko ustvarjanja »velikega prostora«, za katero so se prve poteze oblikovale že v cesarski Nemčiji, so nameravali nemški fašisti že v eni generaciji bistveno spremeniti državno, politično in narodnostno sestavo Evrope.

V drugi skupini referatov je bil tudi referat dr. Janusza Sobczaka iz zahodnega inštituta v Poznanju o repatriaciji Nemcev v drugi svetovni vojni v zvezi z izganjanjem poljskega prebivalstva. Referent, ki je pred leti napisal tehtno knjigo o preseljevanju Nemcev v drugi svetovni vojni (Hitlerowskie przesiedlenia ludności niemieckiej w dobie II wojny światowej. Poznań 1966), je najprej povedal, da je bilo do januarja 1944 preseljenih 770.577 volksdeutscherjev, in sicer v procesu, ki je bil nasproten tistemu iz 19. stoletja, ko so Nemci zaradi industrializacije bežali iz agrarnih vzhodnih predelov

v industrijske zahodne (Ostflucht). Ko je našteval motive za preseljevanje volksdeutscherjev, je poudaril, da so bili orodje v nacistični raznarodovalni politiki, ko so nameravali nacisti z njihovo naselitvijo ustvariti »jezove«, »mostove« in »mejo nemških oboroženih kmetov« in z njihovo pomočjo uničiti druge narode kot etnične enote. Vendar je bilo nemškim preseljencem namenjena le ena četrtina ali največ do 40 % zemlje, večji del so namreč nacisti hoteli prihraniti za nemške vojne veterane. Referent je nato prikazal kriterije za naseljevanje volksdeutscherjev na poljski zemlji in ovire za popolno uresničenje nemških kolonizacijskih načrtov na Poljskem, zlasti še v Powartju, kjer so nameravali naseliti največ volksdeutscherjev. Orisal je naloge in vlogo posameznih ustanov pri preseljevanju in naseljevanju Nemcev in govoril o razlogih, ki so spodbujali baltiške in volinijske Nemce k preselitvi in opciji za nemški rajh ter poudaril, da so bili najpomembnejši gmotni razlogi, to je želja po izboljšanju gmotnega položaja po naselitvi na poljski zemlji. V zadnjem delu referata pa je prikazal odnos nacističnih oblasti do nemških preseljencev po preselitvi, ki je bil v mnogih primerih neugoden za preseljence, ko preselitev ni izpolnila njihovih želja in pričakovanj. Na drugi strani pa je bil tudi slab odnos nemških naseljencev do Poljakov, ki jih nacisti še niso izgnali iz njihove domovine. Škoda, da referent ni zasnoval svojega referata širše, da bi zajel vse skupine nemških preseljencev, saj bi mu tak širši prikaz omogočila tudi povojna literatura. Vendar je bil tudi nekoliko ožje zasnovan referat eden od boljših referatov tega posvetovanja.

V tretjo skupino sta prireditelja uvrstila referate o izganjanju prebivalstva v posameznih zasedenih državah. Dr. Czesław Łuczak, avtor nekaterih dobrih knjig o nemški okupaciji v Powartju (npr. Kraj Warty 1939—1945. Poznań 1972), je v svojem referatu Nacistično izganjanje prebivalstva iz tako imenovanih vzhodnih območij, priključenih k rajhu najprej označil območje zahodne in severne Poljske, ki so ga nacisti oktobra 1939 priključili k nemškemu rajhu in nameravali popolnoma ponemčiti in nato prikazal izganjanje poljskega in židovskega življa kot enega najpomembnejših okupatorjevih ukrepov za doseg tega namena. Opozoril je, da izvirajo prve pobude za izganjanje Poljakov še iz Bismarckove dobe in je takšna politika pred prvo svetovno vojno dobila vzdevek »Drang nach Osten«. Potem ko je opisal osnovne poteze nacistične politike zatiranja poljskega naroda in ustanove za izganjanje Poljakov iz navedenih pokrajin, je poudaril, da so nameravali izgnati iz zahodne Poljske kar 6—7 milijonov Poljakov ali okrog 60—70 % prebivalcev. Kakor drugje, tako tudi na Poljskem niso mogli svojih načrtov uresničiti v celoti, vendar so na razne načine izgnali v vzhodno Poljsko, Nemčijo ali iz enega kraja v drugega okrog 1.500.000 oseb, pri čemer so upoštevani tudi Židje (brez njih okrog 900.000 oseb). Dr. Łuczak je obravnaval vzroke, zakaj je v razni, tudi znanstveni literaturi, navedeno tako različno število poljskih izgnancev, od 750.000 do 1.500.000. Ob teh vprašanih sem se še le prav zavedel, kako daleč smo v Sloveniji pred drugimi z natančnejšim raziskovanjem obsega množičnega izganjanja Slovencev. Med razlogi, da nacisti niso mogli v celoti uresničiti svojih načrtov, so bile transportne ovire, potrebe po gospodarski izrabi dežele in uporabi delovne sile itd., torej razlogi,

ki jih poznamo tudi pri izganjanju Slovencev, vendar je bila pri nas na prvem mestu vstaja jugoslovanskih narodov, torej razlog, ki ga v zahodni Poljski ni bilo. Referent je prikazal tudi skupine prebivalstva, ki so jim nacisti namenili usodo izgnancev, splošni potek izganjanja, odnos Nemcev do tega genocida in na kratko položaj izgnancev v vzhodni Poljski.

Tesno povezan z referatom dr. Łuczaka je bil nekoliko krajši referat Andrzeja Kwileckega o izgonu v spominih Poljakov. Na podlagi analize dveh zbirk spominov o izganjanju Poljakov — Spominov mladine Velikopoljske (1945) in Spominov izgnancev (1970) je opredelil spomine kot pomemben zgodovinski vir in navedel snov, ki jo dajejo zgodovinopisju in sociologiji.

Sodelavci nemške akademije znanosti v vzhodnem Berlinu Wolfgang Schumann, Gerhard Haas in Karl Drechsler bi morali podati referat o političnih načrtih in organizaciji izganjanja. Vendar so se v referatu, ki ni bil prej razmnožen, omejili le na prikaz zgodovine in dejavnosti ene od pomembnih nemških družb, ki je sodelovala pri uresničevanju nacistične raznarodovalne politike v raznih evropskih deželah, to je Deutsche Treuhandgesellschaft s sedežem v Berlinu. Svoje poročilo so sklenili z ugotovitvijo, da ta družba sicer ni morila, požigala itd., temveč je precej pripomogla k uresničevanju nemške imperialistične politike.

Od referatov, ki so obravnavali izganjanje ljudi v zasedenih deželah zunaj Poljske, sta bila vnaprej razmnožena le referata za Jugoslavijo in Slovaško. Avtor tega poročila je pripravil referat Množično izganjanje prebivalstva Jugoslavije v drugi svetovni vojni in neuspeli načrt naselitve Slovencev na Poljskem. Deloma na osnovi lastnih raziskovalnih izsledkov (Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945. Maribor 1968) in deloma po literaturi drugih avtorjev je uvodoma prikazal osnovne značilnosti množičnega izganjanja prebivalstva v zasedeni Jugoslaviji, zlasti raznarodovalne in genocidne namene nemškega in madžarskega okupatorja ter kvislinškega ustaškega režima. Posebej je povezano obravnaval izganjanje Slovencev in Srbov iz zasedenih slovenskih pokrajin in iz tako imenovane NDH, ker sta ga nemški okupator in ustaški režim usklajevala, dokler sta le mogla. Prikazal je načrte nemškega okupatorja in ustaškega režima za izgon zelo velikega števila Slovencev in Srbov in poudaril osnovne značilnosti teh načrtov (velik del za izgon predvidenega prebivalstva, zelo kratek rok za izgon itd.), navedel osnovne razloge, zakaj izganjanje ni teklo po načrtu, med katerimi sta bila vstaja in osvobodilni boj jugoslovanskih narodov najpomembnejši razlog itd. Posebej je prikazal izganjanje pod madžarsko okupacijo, vendar le v glavnih črtah, saj ni na voljo natančnejših podatkov kot so za Slovenijo in Hrvaško. O izganjanju prebivalstva v drugih pokrajinah Jugoslavije oziroma pod italijanskim in bolgarskim okupatorjem je na voljo še manj podatkov in jih referat ni zajel.

Referent je v drugem delu referata poudaril, da je bil za 80.000 slovenskih izgnancev položaj še posebno težak, ker jih je nemški okupator izgnal na tuje (večino Poljakov je izgnal med Poljake, večino Srbov so ustaši in madžarski okupatorji izgnali med Srbe itd.) in so se znašli v raznih evropskih deželah od Poljske do Francije in Makedonije. Del slovenskih izgnancev (okrog 15.000), ki jih je nemški okupator izgnal v Nemčijo, je nameraval Himmler naseliti v

Zamošću na Poljskem. Za poljske udeležence posvetovanja v Zamošću je bil še posebej zanimiv ta del referata, ki je pregledno prikazal nastanek načrta, prizadevanje nacistov, da bi ga uresničili in vzroke za nespeh, med katerimi sta bila najpomembnejša odpor poljskega in ukrajinskega ljudstva proti nemški kolonizaciji v Zamošću in odpor slovenskih izgnancev proti njihovi naselitvi na poljski zemlji.

Žal referata o izganjanju prebivalstva Češkoslovaške (Jurij Kržižek) ter iz Lotaringije in Alzacije (Alfred Wahl) nista bila vnaprej razmnožena. Kratek povzetek med posvetovanjem prispelega Wahlovega referata so prebrali v referentovi odsotnosti, kratek pregled načrtov nemškega okupatorja v zasedeni Češki in Moravski pa je v razpravi podal Ivan Kamenec.

Poslednja dva referata sta obravnavala *izganjanje Židov v drugi svetovni vojni*. Artur Eisenbach iz Varšave je v nekoliko daljšem referatu celotneje prikazal izganjanje Židov v Evropi. Nacistično preganjanje Židov je zajelo 22 evropskih dežel in so bile njegove metode odvisne predvsem od pravnega in političnega položaja posamezne dežele in vojaških razmer na frontah, po mnenju referenta pa gre tudi za dve značilni obdobji, prvo od oktobra 1939 do srede leta 1941 in drugo od srede leta 1941 do srede leta 1944. V vsakem obdobju pa gre tudi za dva vidika, in sicer evropskega in nacionalnega.

Za prvo obdobje je značilno, da so se nacisti ukvarjali z zamislijo, da bi vse Žide preselili na otok Madagaskar ali pa v Gvajano. Po zasedbi Češkoslovaške in začetku druge svetovne vojne so se povrnili k zamisli o ustvaritvi posebnega rezervata za Žide na Poljskem, vendar so po zasedbi Francije, ko so nekaj časa računali na sklenitev miru z Veliko Britanijo in Francijo, spet za kratek čas oživel načrti o preselitvi Židov na Madagaskar. So pa nemški fašisti v prvem obdobju nasilno izganjali Žide iz Nemčije, Avstrije in Češkoslovaške na Poljsko in preseljevali tudi poljske Žide iz pokrajine v pokrajino in iz kraja v kraj, vse to po načrtu ustvariti velik osamljen rezervat za Žide na lublinskem območju. Vanj naj bi v enem letu spravili kar 2,5—3 milijone oseb in prvi transporti iz Avstrije in Češkoslovaške so prispeli tja že oktobra 1939. Že v začetku leta 1940, posebno pa še tedaj, ko so začeli pripravljati napad na Sovjetsko zvezo, so nemški fašisti začeli po večjih mestih in tudi na podeželju ustanavljati gete, da bi ločili Žide od drugih, preden bi jih odpeljali v rezervat.

V drugem obdobju so se že od pomladi 1941 oblikovali načrti za »dokončno rešitev židovskega vprašanja«. V teh načrtih so bile kot metode genocidnega uničevanja Židov predvideni in tudi izvedeni množična sterilizacija, množično streljanje Židov v zasedenih pokrajinah Sovjetske zveze, za kar so ustanovili tako imenovane akcijske skupine varnostne službe (Einsatzgruppen SD), množično pobijanje v uničevalnih in koncentracijskih taboriščih na Poljskem, ki so jih začeli ustanavljati spomladi 1941 (Auschwitz, Majdanek, Chełmno, Belzec, Sobibor, Treblinka) itd. Na konferenci v Berlinu 20. januarja 1942 je Heydrich govoril o 11 milijonih Židov, ki jih je že ali jih bo slej ko prej zajela »dokončna rešitev židovskega vprašanja« in genocidni ukrepi so nato zajeli večino Židov v vseh zasedenih ali satelitskih deželah. Referent je prikazal tudi dejavnike (politični in vojaški položaj Nemčije, odporniško gibanje, prometne ovire, gospodarski razlogi), ki so vplivali na hitrejše ali počasnejše

izganjanje in uničevanje Židov. Sklenil je, da so Židje v Evropi v drugi svetovni vojni izgubili okrog 6 milijonov ljudi.

Ivan Kamenec iz Bratislave je v svojem referatu natančneje obravnaval preganjanje in uničevanje slovaških Židov med drugo svetovno vojno. Prikazal je, kako je poleti 1942 prišlo v Slovaški do korenitega preloma v odnosu do Židov potem, ko so slovaške oblasti že izdale več ukrepov za zatiranje židovskega življa, med katerimi sta bila tudi prisilno delo in obvezno bivanje v getu. Tedaj so namreč pod pretvezo, da Nemčija potrebuje delovno silo iz Slovaške, začeli odvažati Žide v koncentracijsko taborišče Auschwitz. Slovaška je bila prva nezasedena evropska dežela, ki jih je sama izročila nacističnemu uničevalnemu stroju. Od marca do oktobra 1942 so izgnali iz Slovaške že 58.000 oseb, ostalo jih je le še okrog 25.000, ki jih tudi pozneje nekaj časa niso izgnali predvsem iz bojazni pred posledicami za slovaške oblasti. Vendar so nemški in slovaški fašisti po zadušitvi slovaške vstaje izgnali še okrog 13.500 Židov. Referent je prikazal tudi odnos slovaških oblasti, prebivalstva in odporiškega gibanja do izganjanja Židov.

Ob referatu I. Kameneca se postavlja vprašanje, zakaj organizatorji niso povabili k sodelovanju raziskovalcev fašističnega preganjanja Židov v drugih evropskih državah. Vprašanje je tudi, ali je referat Antonia Gibellija iz Italije »o italijanskih delavcih in nemški vojni industriji v Hitlerjevem programu novega reda v Evropi« spadal v okvir teme posvetovanja v Zamošću ali ne. Sodim, da gre v tem primeru za drugo temo, ki je vredna posebne obravnave.

Organizatorjem posvetovanja je treba priznati, da so večino referentov izbrali zelo preudarno. Tudi vsi referenti so se potrudili, da so svoje referate napisali v ustreznem obsegu, pregledno, razumljivo in so se v glavnem držali okvira teme. Značilno za to posvetovanje je tudi veliko število razpravljalcev, ki so v glavnem dopolnjevali vsebino referatov ali postavljali nova vprašanja, povezana s temo posvetovanja. Tudi ni manjkalo polemike o stališčih referentov ali razpravljalcev, ki pa je bila vedno strpna in v večini primerov tudi na ustrezni strokovni ravni. Vsak inozemski udeleženec je lahko dobil prijeten vtis, da se poljski kolegi zelo resno in sistematično ukvarjajo s preučevanjem nemške okupacije na Poljskem, zločinov nemškega okupatorja itd. in da so pri tem precej pred drugimi. Sodim pa, da bi morali za primerjavo ukrepov (in ta bi bila v številnih primerih upravičena in zanimiva) nekoliko boljše spoznati sorodna vprašanja tudi v drugih zasedenih deželah Evrope. Z zadovoljstvom smo sprejeli novico, da bodo na Poljskem pripravili posvetovanje o problemih kulturnega življenja pod nemško okupacijo v drugi svetovni vojni.

Organizatorji posvetovanja in mestni svet Zamošća so nudili udeležencem tudi prijetno gostoljubje. Vsaj zame je bilo posebno zadovoljstvo, da je bilo posvetovanje v Zamošću, kamor so nacisti nameravali naseliti okrog 15.000 slovenskih izgnancev. Vsi smo si globoko pretreseni ogledali koncentracijsko taborišče Majdanek pri Lublinu in se tam še enkrat v nekdanjih utrdbah v Zamošću, koncentracijskem taborišču pod okupacijo, poklonili žrtvam za svobodo. Seveda smo si z zanimanjem ogledali tudi kulturne ustanove in zgodovinske spomenike v Zamošću, Lublinu in Kazimierzu na Visli.

Tone Ferenc